

UOT 091

Sevinc Muxtarova,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç.26
seva_mukhtarova@mail.ru

ƏLYAZMA KİTABLAR: KEÇMİŞİ GƏLƏCƏYƏ APARAN XƏZİNƏ

Açar sözlər: *Əlyazma kitablar, kitabxanalar, Nizami Gəncəvi, Divan, cümlələr*

Ən qədim dövrlərdən başlayaraq zamanəmizə qədər dünya xalqlarının keçirdiyi müxtəlif inkişaf proseslərində olduğu kimi Azərbaycan xalqının tarixi keçmişində də kitabın ictimai-mədəni rolu kifayət qədər böyük və çoxyönlü olmuşdur. Uzun əsrlərdən bəri xalqın elm və mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərini və dövrlərini özündə əks etdirən böyük zəkaların və müdrik babaların yaratdıqları dəyərli sənət əsərlərini nəsildən-nəsilə verərək dövrümüzə qədər çatdırmış müasir çap kitablarının sələfləri əlyazma kitabları olmuşdur.

Əlyazma kitabları insan əqlinin ixtira etdiyi ən böyük kəşfi sayılan yazının yaradılması ilə bağlı olaraq, yaddaşlarda həkk olunmuş şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazıya köçürülməsi, elmin, ictimai fikrin və ədəbi yaradıcılığın verdiyi məhsullar, eləcə də başqa dillərdən edilən tərcümələr sayəsində ərsəyə gəlmişdir. Əlyazma kitablarının başlıca “naşirləri” olan katib və xəttatların gərgin əməyi sayəsində onlar çoxaldılaraq bütün dünyaya yayılmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan əlyazma kitabının yayıldığı coğrafi ərazi də geniş olmuşdur. Dünyanın Avropa, Asiya, Amerika və Afrika qitələrindəki ayrı-ayrı ölkələrin mədəniyyət mərkəzlərində yerləşən muzeylərin kitabxanalarında əlyazma xəzinələri və kitabxanaları özünə ləyaqətli yer tutmuş, Azərbaycan əlyazma kitabı həm də dünya alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

İnsan cəmiyyətinin yaratmış olduğu ilk Şumer yazılarından müasir dövrdə istifadə olunan latın əlifbasına qədər Türk xalqları zəngin və məzmunlu bir tarix keçmiş, yaratmış olduqları bütün uğurlar az bir müddətdə bəşəri nailiyyətə çevrilmişdir. İlk Şumer şəkilli yazı, mixi yazıları, orxan - yenisey yazıları, uyğur əlifbası Türk xalqlarının islama qədər yaratmış olduqları böyük mədəni abidələrdir.

Türkdilli əlyazma kitabı çox böyük ərazidə - müasir Orta Asiya, Qərbi Sibir, Ural, Volqaboyu, Şimali və Cənubi Qafqazda, Krım, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Pakistan, Hindistan, Sintszyan, Çin, Misir, İraq, Suriya, Balkan yarımadasının bir sıra ölkələri-Bolqarıstan, Rumınyaya, Yuqoslaviya daxil olmaqla çoxlu türk dillərində (hazırda qəbul edilmiş qaydada onlar türk, Azərbaycan, türkmən, özbək, uyğur, tatar, hətta onun Qərbi Sibir dialekti, krım tatar, başqırd, qazax dilləri adlanır) yaradılmış, üzü köçürülmüş və yayılmışdır. Orta əsrlərdə, bəzən isə XIX əsrin əvvəlinədək yaradılmış əlyazmaların dili türki sözü ilə müəyyən edilmişdir. Bu, hər bölgədə spesifik lokal müxtəlifliyi olan xalq danışığı dilindən ədəbi yazı dilini fərqləndirməyə xidmət edirdi[3, 60].

Türk əlyazma əsərlərinin əksəriyyəti poeziyadan, dini ədəbiyyatdan, az miqdarda isə tarixdən ibarətdir. Poetik formada yazılmış əsərlərin yarısından çoxu dini motivlərlə olmuşdur. Bu dövrün xüsusiyyətlərinin kitabçılıq işində inikasını idi. Şeyrlə yazılmış əsərlərin sayı nəsr ilə yazılardan iki dəfə çoxdur. Görünür, birinci və axırıncı tematik qruplar, xüsusilə də birinci əlyazma sifarişçiləri və oxucular arasında daha çox tələb olunurdu. Dini ədəbiyyatın sayının tarixi mövzudakı ədəbiyyatı üstələməsi isə ona olan tələbatdan deyil, ənənə ilə bağlı idi. Müsəlman ictimai mühiti tərəfindən yaradılmış və daim möhkəmləndirilən bu ənənə, həmçinin dini hakimiyyətin, cəmiyyətin bütün təbəqələri, həyatın bütün sahələri üzərindəki təsiri belə vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdu. Belə vəziyyət bütün orta əsrlər üçün xarakterikdir, çünki, “ilahiyat” orta əsr adamının sosial təcrübəsinin ən yüksək ümumiləşməsini özünü təqdim edir, feodal cəmiyyəti

yət üzvləri özlərini, öz dünyalarını anladıkları və inandıqları hamı kimi eyni mənalı işarələr sistemi verirdi [7, 12].

Vatikan Apostol Kitabxanasının arxivlərində orta əsr Azərbaycan müəlliflərinin çoxsaylı əlyazmaları mühafizə olunur. Müxtəlif ölkələrdə işləyən missionerlər Vatikanə təkcə məlumat göndərmirdilər, maraqlarını çəkən əşyaları, müxtəlif xalqların mədəniyyətləri, fəlsəfi-dini görüşləri haqqında məlumat verən kitabları, əlyazmaları da özləri ilə gətirirdilər. Vatikan kilsəsi dünyanın hər yerindən əlyazmalar toplayırdı. Onlar öz kitabxanalarına qədim Misir papiruslarını, Şumer, Akkad, Assuriya gil lövhəciklərini də gətirirdilər. Vatikan Avropa dillərində, həmçinin ərəb, fars, türk, çin, uyğur və başqa dillərdə yazılmış mətnləri, əlyazma kitablarını toplayırdı. Həmin kitablar hal-hazırda Apostol kitabxanasında saxlanır. Apostol kitabxanasının vahid, bütün materialları əhatə edən kataloqu yoxdur. Bu səbəbdən Azərbaycana aid əlyazmaları aşkar etmək üçün kitabxananın fondlarında tədqiqat işi aparılmış, dörd yüzdən artıq əlyazma sifariş edilərək ilkin araşdırmaya cəlb olunmuşdu. Bunun nəticəsində, həmin kitabxanada orta əsr Azərbaycan müəlliflərinə məxsus 68 qədim əlyazma əsərləri aşkar edilmişdir. Bunlar türk (Azərbaycan və Osmanlı), fars, ərəb dillərində olan orta əsr mənbələridir. Qeyd olunduğu kimi, bu əlyazmaların arasında həm məşhur Azərbaycan müəlliflərinin, Nizami, Füzuli, Nəsimi, Şəbüstəri, 32 Sührəvərdinin və b., əsərləri, həm də indiyə qədər bizə məlum olmamış orta əsr Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri vardır. Məhəmməd Füzulinin 10 əlyazması aşkar olunmuşdur. Onların arasında həm tam əlyazmalar, həm də fraqmentlər vardır. O cümlədən, “Hədiqətüs-süəda” əsərinin beş nüsxəsi aşkar olunmuşdur. “Hədiqətüs-süəda” (Xoşbəxtlər baxçası) hicri 61-ci (miladi 680-ci) ildə Kərbəlada baş vermiş faciəyə həsr olunmuşdur və Azərbaycan bədii nəsrinin parlaq nümunələrindən biri sayılır. Bundan başqa Apostol Kitabxanasında Füzulinin “Səhhət və Məraz” əsəri, poetik Divanı və çoxsaylı rübai və qəzəlləri saxlanır [2,31].

Erkən orta əsrlərdən, Sasanilər dövründən başlayaraq, Azərbaycanda xristian dininin cərəyanlarından biri - nestorianlıq (nəsturilik) geniş yayılmağa başladı. Vatikan Məxfi Arxivlərində Roma papalarının Azərbaycan nestorianları ilə əlaqələrinə dair xeyli məlumat var. Nestorianlıq (nəsturilik) təliminə görə Tanrı təbiəti İsayə onun doğulmasından sonra daxil olmuşdu və ona görə də Məryəm ananı -Tanrının anası- deyil, -İsanın anası adlandırmaq lazımdır. Bu iddiaya görə nestorianlıq əsas kilsələr tərəfindən heretik xristian təriqəti və cərəyanı sayılırdı. Bu təriqət 451-ci ildə xristianların Xalkidon şurasında heretik elan edilmişdi və onun tərəfdarları təqiblərə məruz qalaraq şərqi - Sasani dövlətinə qaçmağa məcbur olmuşlar. Orta əsrlərdə nestorianlığın Azərbaycanda çoxlu tərəfdarları olub. Məsələn, Xaqani Şirvaninin anası Rəbiyə islam dinini qəbul etməzdən öncə nəsturi olmuşdur. Sasani imperiyası dövründən başlayaraq, daha doğrusu, V əsrdən sonra, nəsturilik, həmin ərazidə yayılmış əsas xristian cərəyanlarından biri idi. Bizans imperiyasında təqibə məruz qalmış nestorianlar (nəsturilər) məhz Bizansın qatı düşməni olmuş Sasanilər tərəfindən himayə altına alınmış və burada sığınacaq tapmışdılar. Nəsturilər, Mərkəzi Asiyaya tərəf adlayaraq, Çin Türküstanına çatmış və uyğur türkləri arasında öz dillərini təbliğ edərək, orada böyük nüfuz qazanmışdılar. Vatikan Məxfi Arxivlərində aparılmış tədqiqatlar zamanı nestorian məzhəbinin Azərbaycandakı patriarxlarının Roma papalarına göndərdiyi məktubları aşkar edilmişdir. Onların arasında nestorian patriarxı Mar Yabalaxanın Papaya məktublarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Qeyd edək ki, Elxanilər dövründə (XIII-XIV əsrlər) Azərbaycanın Marağa şəhərində yerləşən nestorian patriarxları Yaxın və Orta Şərqi nestorianlarına dini rəhbərlik edirdilər. Bu sənədlərin CD surəti Bakıya gətirilmək üçün sifariş verilərək əldə edilmişdir [2,18].

Bütün müsəlman xalqlarının əlyazmaları kimi türk əlyazmasında da bir abidənin müxtəlif əlyazma mətnlərində fikir ayrılığı və variantların olması xarakterikdir. Onlar xəttatların yol verdikləri əlavələr, ixtisarlar, dəyişikliklər, təhriflər, səhvlər nəticəsində əmələ gəlmişdir. Həm də bu təhriflərin bir hissəsi müəllifin sağlığında özü, sonra isə başqa şəxslər tərəfindən bir çox

əsərlərin redaktəsi prosesində baş verə bilirdi. Təəssüf ki, əlyazmaların tədqiqatçıları bəzi hallarda əsərlərin redaktəsi zamanı yol verilmiş nöqsanları tapmağa səy göstərmək əvəzinə əksər hallarda nəinki səhvlərin, həm də ciddi təhriflərin buraxılmasında ancaq xəttatları günahlandırır. E.N.Nəcip “Kutadqu bilig”in nüsxələri timsalında bunu yaxşı göstərmişdir. O, həmin əsərin iki müəllif redaksiyasını müəyyən etmişdir. Birincisi - müəllif tərəfindən Gu çayı sahilində yaşayarkən; ikincisi - Kaşqara köçdükdən sonra tərtib edilmişdir [8, 75-85]. Nəvai “Məclis ən-nəfais” in (“Daş-qaşların kolleksiyası”) iki redaksiyasını yerinə yetirmişdir: birincini 896/1490-91-ci ildə, ikincini, görünür, 905/1499- cu ildə. Nəvainin Divanı müəllif tərəfindən bütün ömrü boyu tərtib olunmuş və redaktə edilmişdir. Müəllif Divanı hər dəfə redaktə edəndə ona yeni şeirlər əlavə etmiş, çox vaxt quruluşunu dəyişdirmiş, ayrı-ayrı ilkin şeirlərini yenidən yazmış, onlara yeni fikirlər gətirmiş, poetik formalarını təkmilləşdirmişdir. Təəssüf ki, Divanın müəllif avtoqrafı bizə gəlib çatmamışdır. Nəvainin lirik şeirlərini divanlara toplayaraq, başqa şəxslər həm müəllifin öz sağlığında, həm də ölümündən sonra redaktə etmişlər. İndiyədək Nəvainin Divanının 5 müəllif və qeyri-müəllif redaksiyasını müəyyən etmək mümkün olmuşdur: 1) müəllifin ilkin əsərlərinin materialları əsasında yığma qeyri-müəllif divanları (bir əlyazma); 2) birinci müəllif Divanı “Bədaï əl-bidayə” (“Başlangıcın əsas prinsipləri”, dörd əlyazma); 3) ikinci müəllif Divanı “Nəvadir ən-nihayə” (“Axırın boşluğu”, bir əlyazma); 4) müəllifin həyatının müxtəlif dövrlərində yaradılmış dörd divandan ibarət “Xəzani əl-maani” (“Mənalıların xəzinəsi”) lirik külliyyat (43 əlyazma). 5) “Xəzani əl-maani”nin materialları əsasında tərtib olunmuş qeyri-müəllif yığma divanları (304 əlyazma) [4, 3-11].

Çexiya Respublikasının paytaxtı Praqa şəhərindəki Milli Kitabxana Avropanın ən qədim və məşhur kitabxanalarından biri sayılır. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, daha çox Klementinum adı ilə tanınan bu kitabxananın əsası 1556-cı ildə qoyulmuşdur. Öncə kilsə kompleksi və məktəb binası kimi fəaliyyət göstərən bu tarixi bina 1726-cı ildə əsaslı şəkildə qurulmuş və yalnız XX yüzilliyin əvvəllərində kitabxananın ehtiyacları üçün onda kiçik bərpa işləri aparılmışdır. Praqanın ən məşhur memarlıq abidələrindən biri sayılan Klementinumun sahəsi iki hektara bərabərdir. Kitabxananın fondunda 6 milyondan çox qədim və müasir kitablar saxlanılır. Fonda il ərzində 70 min adda kitab daxil olur. İl boyu bura gələn oxucuların sayı 1 milyona yaxındır. Kitabxananın zəngin kolleksiyasında IV Karlın 1366-cı ildə o vaxtkı universitetə bağışladığı əlyazma kitabları xüsusi yer tutur. Ən qədim əlyazmalara gəldikdə isə onlar sırasında 1085-ci ilə aid birinci çex kralı Vratislavanın tacqoyma mərasimi üçün hazırlanmış kodeks və 1260 və 1320-ci illərə aid dini kitablar qeyd olunur [5, 3].

Kitabxanadakı poeziya örnəkləri arasında dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin nadir incilərindən sayılan “Xəmsə”si və “Beşliy”ə daxil olan ayrı-ayrı məsnəvilərin əlyazmaları istər sayına, istərsə də yüksək bədii tərtibatına görə seçilir və böyük önəm daşıyır. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Çexiya Milli Kitabxanasının tanıtım kitabçasında - bukletində farsca əlyazmalar haqqında bilgilər verilən vərəqdə Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sini 1085/1674-cü il tarixli (şifri: B-146) nüsxəsinə çəkilmiş 62 miniatürdən bir nümunə örnək olaraq verilmişdir. Kitabxanada Nizami Gəncəvi əsərlərinin doqquz qədim və nəfis əlyazması saxlanılır. Həmin əlyazmalar içərisində tarix etibarilə ən qədimi “Xəmsə”nin dördüncü poeması olan “Həft peykər”in (“Yeddi gözəl”in) 792/1389-cu ildə köçürülmüş nüsxəsidir (şifri: XVIII-B-114/1). 50 vərəqlik bu əlyazma, ümumiyyətlə, “Yeddi gözəl”in ayrıca köçürülmüş nüsxələri sırasında tarix baxımından üçüncü yeri tutur. Qeyd edək ki, əlyazma kataloqlarına əsasən müəyyən edilmişdir ki, “Yeddi gözəl”in dünyada ən qədim nüsxəsi 773/1371-ci ildə köçürülmüşdür. Poemanın ikinci bir qədim nüsxəsi isə 788/1386-cı ilə aiddir. Göründüyü kimi, “Yeddi” gözəlin Praqa nüsxəsi də XIV yüzilliyə aiddir və poemanın ən qədim nüsxəsindən cəmi 18 il sonra yazıya alınmışdır.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Vatikan Apostol kitabxanasında indiyə qədər tədqiqata

cəlb edilməmiş, Vatikanın heç bir kataloquna daxil edilməmiş 73 türkdilli əlyazma (Vat. turc.376-449) ilk dəfə olaraq araşdırılmış və təsvir olunmuşdur. Bu əlyazmalar arasında Azərbaycan, osmanlı və başqa türkdilli müəlliflərin əsərləri vardır. Onların bəziləri haqqında bu kitabda məlumat verilir. Mühüm əlyazmalardan biri Baba Həsən bin Məhəmməd Şirvaninin nücum, cəfr və rəml elmlərinə aid “Kitab be Şəcarə və Şomare min nücum” kitabıdır. Əlyazma Vatikanın Apostol Kitabxanasının heç bir kataloquna düşməmişdir və ilk dəfə burada təsvir olunur. Əlyazmanın surəti Azərbaycana gətirilmişdir. Əlyazma 10 şəvval 980 H. tarixində Əhməd bin Mustafa bin Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür [2, 38].

Müəllifi məlum olmayan XIX əsrə aid başqa türkdilli əsər isə, Səfəvi, qızılbaş və Qacarlar, onların müharibələri, Qafqaz, Bakı və Tiflisin ruslar tərəfindən zəbt edilməsi haqqında geniş məlumatlar verir. Kitab türkçə yazılmışdır və indiyə qədər tədqiqata cəlb edilməmişdir. O, Vatikanda kataloqlaşdırılmamış və öyrənilməmiş əlyazmalardan biridir (Vat. Turc. 422). XVII əsr osmanlı tarixçisi Məhəmməd Ədirnəvinin “Nəxcətüt-təvarix” əsərində isə o cümlədən, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin tarixindən bəhs olunur. Əlyazma 1097 h. tarixində Bağdadda Yusif Dərviş Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazma Vatikanın Apostol Kitabxanasının heç bir kataloquna düşməmişdir və ilk dəfə burada təsvir olunur. Türk dilində başqa qiymətli əsər Xacə Sədəddin Əfəndinin ikicildlik “Tacüt -Təvarix əsəridir. Apostol kitabxanasında bu kitabın iki təsvir olunmamış nüsxəsi aşkar edilmişdir: birinci (Vat. turc. 396) və ikinci hissənin (Vat. turc. 397) əlyazmaları. Əsər osmanlı sultanlarının tarixinə və onların fəthlərinə həsr olunmuşdur. Birinci hissənin əlyazması 29,7x19,1 cm ölçüsündədir və 315 vərəqdən ibarətdir. Hər səhifədə 25 sətir vardır. İkinci hissənin əlyazmasında isə 209 vərəq vardır və o 1017 hicri ildə Seyyid Məhəmməd bin Seyyid Zeynəlabidin tərəfindən nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Ali Əfəndinin “Kitabi-təlifi mərhum Ali əfəndi fi füsuli həll və əqd “cümlədən müsəlman hökmdarlarının o, cümlədən Əməvi və Abbasi xəlifələrin, Səmani, Səlcuq və sair sülalələrin tarixinə həsr olunmuşdur. Kitabda əsərin 1007-ci hicri ildə yazıldığı qeyd olunur. Əsər məcmuənin içindədir, 115 vərəqdən ibarətdir və 1047-ci hicri ildə nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür (Vat. tur. 399, (I). Vər. 1a-115a). Apostol kitabxanasında saxlanılan daha bir təsvir olunmamış türkdilli əlyazma “Fəzaili-şam” əsərinin nüsxəsidir. Əsər Suriya (Şam) torpağını, onun tarixini təənnüm edir, müxtəlif peyğəmbərlərin Suriya haqqında kəlamlarını təqdim edir (Vat. turc. 400). Kitabın müəllifi şair, hekayə yazarı və tarixçi Əhməd bin Həmdəm Süheyli təxminən 1562-ci ildə (H. 970) Suriyada (Şamda) anadan olmuşdur. Kəxdudazadə ləqəbiylə də bilinən Süheyli bu ləqəbi Egri döyüşündə (1596) şəhid düşən atası Həmdəm Kəxdudadan almışdır. Süheyli bir müddət Təbrizdə işləmişdir. 1585-ci ildə şəhər Böyük Vəzir Özdəmiroğlu Osman Paşa tərəfindən zəbt olunanda, Süheyli onun katibi vəzifəsində çalışmışdır. Əlyazma 20x11,5 sm ölçüsündədir və 24 vərəqdən ibarətdir [2, 39].

Qədim və orta çağlarda yazıb-yaratmış şairlərin ədəbi irsinin böyük hissəsi cünglərdə toplanıb qorunmuşdur. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının dəyərli nümayəndələrindən olan Molla Məhcür Mürsəli Şirvani kimi sənətkarımızın da indiyədək ədəbiyyatşünaslığımıza bəlli olmayan əsərləri məhz qədim əlyazmalarının araşdırılması sayəsində aşkar edilmiş, şairin yaradıcılığının bir çox məqamları öyrənilərək geniş tədqiqata cəlb olunmuşdur. Akademik H.Araslı yazır: “XVIII və XIX əsrlərdən qalmış cünglərin hamısında Məhcürün rübai şeirlərindən nümunələr vardır” (3,193). Bu da onu göstərir ki, bütün sayılıb-seçilən sənətkarlar kimi Məhcürün də əsərləri artıq şairin öz dövründən başlayaraq şeir həvəskarları və katiblər tərəfindən köçürülməyə və toplanmağa başlamışdır. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan cüng və bəyazlardan təxminən on səkkizində Məhcürün şeirlərinə rast gəlmək olur. 1977-ci ildə çap olunmuş “Əlyazmalar kataloqu”nda (2) hər bir cüngün katibi, tarixi və yazıldığı xətt haqqında məlumat verilir. Bu cünglərdəki şeirlərin bir hissəsi çap olunsa da, şairin hələ işıq üzü görməmiş əsərləri qalmaqdadır. Cünglərdən yalnız biri XVII əsrin sonuncu on illiyində (A-314/3001; tarixi – 1104(1692), katibi - Kazım Qaradonlu, xətti - nəstə’liq-şikəstə və nəsx), yerdə qalanı isə XIX

yüzlükdə tərtib edilmişdir [5,186].

İlk olaraq deyək ki, mənbələrdə (tədqiqatlarda, məcmuə və toplularda) əsasən Məhcurun tam adının, daha doğrusu, ləqəb və nisbəsinin dəqiqləşdirilməsi məhz əlyazmalarının öyrənilməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Məlumdur ki, Məhcür şairin təxəllüsü (bəzi əlyazmalarında Məhcürü yazılır), Şirvani isə nisbəsidir. AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan Б - 1987 / 3145 (vər.726) və Б - 2228 / 3147 (vər.56a) şifrəli cümlələrdə qeyd olunan “Molla Məhcür rast” (Molla Məhcürdür) imzası göstərir ki, şairə - “Molla” ləqəbi verilmişdir. Təbii ki, bu, onun təkəcə molla-ruhani olması ilə deyil, həm də elm-irfan sahibi olması ilə bağlı idi. Məlumdur ki, “molla” sözü dini mövqə ilə yanaşı, “savadlı, elmi” anlamında da işlənmişdir. Təsadüfi deyil ki, bir çox görkəmli Azərbaycan şairlərinə məhz bu ləqəblə müraciət olunmuşdur. Elə təkəcə Molla Cüma, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif kimi sənətkarların adlarını çəkmək kifayətdir. Halbuki bu sənətkarlar heç vaxt mollalıqla məşğul olmamışdılar. “Molla” ünvanının işlənməsinə dair aşağıdakı maraqlı fikir də dediklərimizi bir daha təsdiqləyir: “Hamidin avtoqraf divanını fotofaksimilə şəklində 1949-cu ildə İstanbulda geniş müqəddimə ilə nəşr edən İ.H.Ertaylan onun haqqında yazır: “Hamidi XV əsrin yetişdirmiş olduğu türkcə, farsca, ərəbcə şeir yazan, zəmanəsinin ümumi mərufəsinə sahib olan və bu münasibətlə də molla ünvanını almış bulunan alim və sənətkar şairlərdəndir” [6, 373].

Əlyazmalar İnstitutunda Б-1812/3737 şifrəli cümlədə Məhcürün bir təxmişi qorunur. Bu təxmis XVI əsr məşhur türk şairi Baqinin “Yeg” rədifli qəzəlinə yazılmış təxmisdür. Əlyazmasında katib şeiri, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, belə təqdim edir: “Təxmişi-qəzəli-Baqi əfəndi-Məhcürü Mürsəli Şirvani”. Bu təxmis XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının türk ədəbiyyatı ilə əlaqələrini göstərən bir nümunədir.

Dünyanın qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olan Azərbaycanda da bu yolla yaranmış minlərlə əlyazma Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Təmali ümummillə liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan AMEA Naxçıvan Bölməsi və onun tərkib hissəsi olan Əlyazmalar Fondu bu ənənəni davam etdirmiş və qısa zaman kəsiyində Fondun profilinə uyğun 451 adda əlyazma toplaya bilmişdir. Toplanılan əlyazmalar arasında Naxçıvanın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra tədqiq olunmamış əlyazma, qədim kitab və məktublar vardı ki, bunlardan Mirzə Məhəmməd Haşim ibn Müseyib Naxçıvaninin (həqiqət-tarix), Məhəmməd Həsən Ordubadinin (Astronomiya), Məhəmməd Tağı Sidqinin (Məktub), Molla Məhəmməd Naxçıvaninin (Sihabud-dumu), Hatif İsfahani və Fazil Naxçıvaninin (Tibbinamə) əsərlərini göstərmək olar.

Qədim və möhtəşəm yazılı epos abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının da Azərbaycan kitabşünaslığı tarixində müstəsna yeri vardır. İki yüz ildən artıq tədqiq tarixi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim və ən dəyərli yazılı abidəsidir. İki nüsxəsi dövrümüzə gəlib çatmış (Drezden-müqəddimə, 12 boy və Vatikan- müqəddimə, 6 boy) və XIX yüzilliyin əvvəllərində tədqiqatçıların tədqiq obyektinə olan bu abidə XVI yüzillikdə yazıya alınsa da dastanın yaranma tarixinin daha qədim -1300 il əvvələ, bəzən də İslamın yaranmasından xeyli qabağa aid olduğunu söyləyirlər. 40 ildən yuxarı bu abidə üzərində araşdırma aparmış folklorşünas alim Şamil Cəmsidov dastanın tədqiqat tarixi haqqında yazır: “Abidəni ilk dəfə Drezden kitabxanasından əlyazmaları arasında görüb qeydə alan məşhur alman ərəbşünası Yakob Reyske (1716-1774) onu 1512- ci ildə ölmüş türk şahzadəsi Qorqudun adı ilə bağlı bir əlyazması kimi qeydə almışdır. XIX əsrin ilk illərində həmin kitabxanadakı əlyazmaların kataloqunu tərtib edən Fleyşer isə əlyazmanın ilk vərəqində “ Vəfati-Osman paşa- 993” maddeyi-tarixinə əsasən onu XVI əsr kataloquna daxil etmişdir. Nəhayət, bu böyük abidəni ilk dəfə dünyaya tanıtdıran digər bir alman şərqsünası Henrix fon Dits olmuşdur. Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olan H.f.Dits abidəni Drezden kitabxanasında görüb, oxumuş, üzünü köçürmüş, 1815-ci ildə haqqında məlumat verməklə “ Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy” unu alman dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Mətnin surətini isə Berlin Kral kitabxanasına vermişdir [1,14].

Xalqımızın mənəvi sərvət xəzinəsində məxsusi yeri olan əlyazma kitablarının geniş şəkildə araşdırılıb, təqdim olunması hər zaman xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu baxımdan zəngin bir tarixi inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tərkib hissəsi olan Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu dünəni gələcəyə daşıyan əlyazmalarla tarixə öz töhvələrini verir.

Ədəbiyyat:

1. Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud (tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmalarının dürüştəşdirilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999, 680 s.
2. Ələkbərli F. Vatikan arxivlərində saxlanan Azərbaycana aid əlyazmalar / AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 75 s.
3. Kazımi P.F. Kitabxanaşünaslıq və informasiya. Bakı, 2012, 75 s.
4. Kazımi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində müqəddəs kitablar // Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi, 2010. - №2.
5. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri // AMEA-nın 70, Əlyazmalar İnstitutunun 65 illik yubileyinə həsr olunmuş XIV Respublika elmi konfransının materialları (Bakı, 22-24 may, 2015-ci il). Bakı, 2015, 282 s.
6. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı: Ozan, 2008, 696 s.
7. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1972.
8. Дмитриева Л.В. Алишир Наваи. Диван. М., 1964.

Севиндж Мухтарова

РУКОПИСНЫЕ КНИГИ: СОКРОВИЩНИЦА, ВЕДУЩАЯ ОТ ПРОШЛОГО К БУДУЩЕМУ

Резюме

Многие рукописи, книги, газеты и журналы, сохранившиеся для сегодняшнего дня, являются редкими экземплярами и единственным источником, содержащим сведения о нашей истории, о развитии науки и культуры на разных этапах развития общества. Древность каждого народа, место, которое он занимает в цивилизованном мире, оценивается богатством культуры, которую создавал веками. Азербайджанский народ, подарил мировой науке и культуре выдающиеся личности – поэтов и писателей, людей искусства и др., которые заняли свое достойное место. В статье речь идет о рукописных литературных памятниках Азербайджана - одного из древнейших центров мировой культуры.

Ключевые слова: *рукописные книги, библиотеки, Низами Гянджеви, Диван, избранные произведения*

Sevindj Mukhtarova

**BOOKS OF MANUSCRIPT: THE TREASURE
CARRYING PAST TO THE FUTURE**

Summary

Many manuscripts, books, newspapers and magazines that have survived to this day are rare copies and the only source containing information about our history, the development of science and culture at different stages of the development of society. The antiquity of each nation, the place it occupies in the civilized world, is assessed by the richness of the culture that it has created over the centuries. The people of Azerbaijan presented the world science and culture with outstanding historical personalities - poets and writers, people of art who took their rightful place in it. The article deals with the manuscript literary monuments of Azerbaijan - one of the most ancient centers of world culture.

Key words: *manuscript books, libraries, Nizami Ganjavi, Divan, selected works*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.06.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru **Tünzalə Seyfullayeva**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.